

Ting-mennesker-samfunn

Introduksjon til en symmetrisk arkeologi

Af Bjørnar Olsen, Tromsø Universitet

Det ville være en grov overdrivelse å påstå at begrepet symmetrisk arkeologi har en sentral posisjon i dagens arkeologiske ordskifte. Selv for arkeologer med sterke teoretiske tilbøyeligheter vil begrepet trolig gi få konkrete assosiasjoner. Og på tross av en imponerende (men ytterst snever) google-score, vil det neppe noen gang oppleve en disiplinær kanonisering på linje med termer som "ny", "prosessuell", "post-prosessuell" og "kontekstuell" arkeologi. Begrepet må heller sees som pragmatisk og tidsavgrenset, og er tatt i bruk først og fremst for å synliggjøre en teoretisk og analytisk orientering der forholdet mellom mennesker og ting står sentralt. Og det er særlig i beskrivelsen og fortolkningen av dette forholdet at en "symmetrisk" posisjon forfektes.

Innledning

Vi hører ofte påstander fra antropologer og post-prosessuelle arkeologer om at verden er "kulturelt konstituert", at betydningen av ting varierer fra kultur til kultur, og at de forskjeller vi ser i utforming og bruk av ting nettopp er et resultat av denne kulturelle variasjonen. Ulike kulturer skaper med andre ord ulike materielle repertoar, ulike "materielle kulturer". Slike påstander om kulturens pregende eller konstruktive virkning høres uenkelig fornuftig ut: romersk kultur har sitt materielle repertoar, som er forskjellig fra for eksempel nordgermanske eller samiske uttrykk. De gir imidlertid også et inntrykk av kultur som eksisterende "forut for", nærmest løsrevet fra, materie. At kulturer, i utgangspunktet allerede forskjellige (allerede romerske, germanske, samiske), nærmer seg den materielle verden på hver sin unike måte og forårsaker variasjonen i materielle uttrykk og meninger. Og igjen, det kan selvsagt ikke fornektes at folk rundt om i verden former ting forskjellig, har ulike relasjoner til ting og tilskriver dem ulike meninger; og med en utrolig variasjon av materielle virkeligheter som resultat.

Spørsmålet er imidlertid om dette er et resultat av forskjellige kulturelle mentaliteter, eller forestillingssett, som tilnærmer seg den materielle verden på kulturelt spesifikke måter? Med andre ord, at forskjeller i utforming, sammensetning og fortolkning av ting, inkludert variasjonen i omgangen med dem, er forankret i en utenforliggende,

ikke-materiell kulturell dimensjon? Eller er det heller et spørsmål om ulike måter å leve med ting – ulike måter å forbinde eller kombinere mennesker og ikke-mennesker i et uendelig antall hybride relasjoner – uten å tilskrive noen prioritet eller ha noe forutinntatt syn på hva – eller hvem – som skaper denne forskjelligheten? Sagt med andre (og noe heideggerske) ord, at vi er "kastet" ut i verden, dvs. at det å være til er å være infiltrert i verden fra første øyeblikk, "alltid allerede" være vevd inn i dens intrikate nett av relasjoner mellom mennesker og ting.

En symmetrisk arkeologi vil innta den siste posisjonen, uten at det kanskje hjelper leseren så veldig mye på vei. I det som følger skal jeg derfor forsøke å utbygge og begrunne dette synet, og skal starte med å redegjøre for begrepet og dets teoretiske aner.

En kort biografisk skisse

Begrepet symmetrisk arkeologi har en ytterst kort karriere, og synes vanskelig å spore i publikasjoner eldre enn 2003 (for eksempler se Hicks 2005, Olsen 2003, 2004, 2006; Witmore 2004, 2005; se også <http://traumwerk.stanford.edu> for ytterligere referanser og diskusjon). Det betyr selvsagt ikke at de perspektiv det benevner ikke kan være eldre, ettersom begrepsliggjøringen av posisjoner ofte finner sted i ettertid (slik tilfellet var med post-prosessuell arkeologi). Når vi studerer begrepets opphav nærmere vil det imidlertid raskt bli avslørt

at vi uansett ikke har å gjøre med noe ektefødt barn av arkeologien. Og i hvert fall i dette tilfellet kan en avklaring av farskapet vise seg viktig for å forstå avkommet.

Spesielt innenfor vitenskapsstudier har ulike symmetri-prinsipp blitt hevdet siden 1970-tallet, først innenfor det såkalte "strong program" (Bloor 1976) som oppsto som en kritikk av en "asymmetrisk" vitenskapsforståelse. I motsetning til denne som så naturen som objektivt gitt og som garantist for sann kunnskap (mens samfunnet bare hadde en negativ eller ideologiserende effekt på vitenskapen), hevdet Bloor at samfunnet hadde æren for både "sann" og "falsk" viten (altså en sosial "symmetri" der naturen var helt utelatt).

Langt mer interessant og erkjennelig er det symmetri-begrepet som har framkommet gjennom vitenskapssosiologen Bruno Latours arbeid (se også Callon 1986). I 1991 utga han boken *Vi har aldri vært moderne. Essays i symmetrisk antropologi* (norsk utgave 1996). Her hevder han at verken natur eller samfunn/kultur er gitte fastpunkt som vi kan grunne våre fortolkninger i. Den interessante og faktiske virkeligheten befinner seg mellom disse (fiktive) polene. Her finner vi de arbeidende masser, kollektivene av mennesker og ting, det mylder av tett forbundne fenomen og symmetriske relasjoner som verken lar seg klassifisere som kultur eller natur. Latours symmetriske antropologi handler blant annet om å erkjenne denne hybriditeten, legge den til grunn for våre analyser, og vise hvordan samfunn og historie er produktet av innsatsen og samarbeidet til langt flere menneskelige og ikke-menneskelige aktører enn de som normalt er funnet verdig til å opptre i samfunnsanalysene og i historieverkene. Jeg skal gi kortfattet og svært selektiv presentasjon av noen av hans hovedanliggender som utgjør en viktig teoretisk bakgrunn for det symmetriske arkeologiske prosjektet.

Latour og modernitetens paradoks

Ifølge Latour medførte modernitetens (eller "det moderne") tilkomst skapningen av to strengt atskilte ontologiske sektorer: menneskenes område på den ene siden, og ikke-menneskenes på den andre. Dette innebar en fundamental separasjon der menneskenes makt, interesser og politikk ble plassert ved den ene polen, mens kunnskapen om

gjenstandene og det ikke-menneskelige havnet ved den andre. Fra nå av ble de delegert ulike ontologiske og disiplinære felt: på den ene siden de som beskjeftiget seg med menneskene-seg-imellom, på den andre siden de som studerte tingene-i-seg-selv (Latour 1996:14–23).

På tross den moderne forfatnings påstand om en splittet verden preges våre liv kontinuerlig av direkte, intime og symmetriske samliv med ting. Vi blander mer og mer, involverer oss i stadig mer intime hybride relasjoner gjennom å inkludere stadig flere "kvasi-objekt" i våre nettverk. Dette viser ifølge Latour et paradoksalt trekk ved moderniteten: Samtidig som man insisterer på renhet og vår unike evne til å skille mellom kultur og natur (til forskjell fra de før-modernes fryktelige røre av guder og jakt, handel og magi, steiner og ånder) har aldri det "sosiale", "politiske", "materielle", "åndelige", osv. blitt rystet mer sammen enn i vårt eget samfunn. Moderniteten er således konstruert på et graverende misforhold mellom selvrepresentasjon og praksis (Latour 2003:38), "rotet" har aldri vært større (derfor: *vi har aldri vært moderne*).

Når illusjonen om en delt verden likevel har vist seg så seiglivet skyldes det ikke minst at vitenskapene har fungert som et rensende filter (jfr. "naturvitenskap" og "samfunnsvitenskap"), som trofast fortsetter å sortere fenomen og entiteter ut fra deres antatte tilhørighet til enten natur eller samfunn. For disse mistankens hermeneutikere gjelder det bare å trenge gjennom den kaotiske overflate og ned til de strata der kløften fortsatt finnes. Resultatet er at man langt på vei har lyktes i å få de hybride massene – "Midtens rike" – til å forsvinne: "De fikk det til å forsvinne gjennom å rense det og benekte det... De modernes forklaring bestod altså i å spalte blandingene, for å trekke ut av dem det som stammet fra subjektet (eller fra samfunnet) og det som stammet fra objektet" (Latour 1996:103).

Et resultat av dette sorteringsarbeidet har vært at samfunnsvitenskapenes emner nærmest er rensert for natur og ting. Folk, i hvert fall deres ideelle "sosiale" form, er aktører uten ting. På den andre siden av gjerdet har selvsagt naturvitenskapene på lignende vis produsert sitt materiale uten særlig omsorg for sosiale og humanistiske dimensjoner

(Latour 1996:80, 106, Lee and Stenner 1999). Som påpekt av Sørensen (2004) skjer denne gjensidige renselsen også språklig gjennom vårt seiglivete repertoar av dikotomier: natur-kultur, teknologi-samfunn, kropp-sjel, menneske-maskin. Som han anfører er disse binære konstruksjonene langt fra uskyldige. De produserer skarpe grenser mellom forskjellige former for viten og har påført samfunnsvitenskapene ”en slags kollektiv glemsel i forhold til natur og materiell” (Sørensen 2004:21).

Samfunn, ting og stabilisering

Et viktig aspekt ved Latours arbeid (og de tilnærminger som i hvert fall tidligere gikk under betegnelsen ANT: aktør-nettverk-teori) var å påpeke problemene med det de oppfattet som en oversosialisert (og overhumanistisk) oppfatningen av samfunn i samfunnsvitenskapene. Samfunn var primært et anliggende menneskene-seg-i-mellom, mellom aktører uten ting. I et ANT perspektiv burde samfunn heller forstås som et komplekst nettverk der mennesker og ting er tett vevet sammen; et kollektiv hvor mennesker og ikke-mennesker intimt sameksisterer og samarbeider. Som Latour sier det, “society is not what holds us together, it is what is held together” (Latour 1986: 276).

Og nettopp i å ”holde samfunnet sammen” spiller ting en helt avgjørende rolle. Et samfunn består ikke bare av intensjonelt handlende menneskelige aktører, av politiske systemer eller ideologier, men også av transportsystemer, kassaapparat, telefonlinjer, medisiner, bøker, vindmølleparker, biler, kloakksystem, tollstasjoner, etc. Uten dem ville samfunn – som relasjonelle og hybride kollektiv – være umulige. Institusjoner og strukturer ville simpelt hen ikke kunne eksistere; de er nettopp et produkt av en kontinuerlig utveksling mellom mennesker og ikke-mennesker. For at strukturer skal bli strukturerte, institusjoner institusjonaliserte, må det etableres elementer av rutiner, stabilitet og forutsigbarhet (Latour 1998:198). Og det er dette som er en av tingenes fremste egenskaper: de muliggjør og stabiliserer nettverk. Som filosofen Michel Serres formulerer det på sin sedvanlige kompromissløse måte:

“The only assignable difference between animal societies and our own resides, as I have often said, in the emergence of the object. Our

relationships, social bonds would have been airy as clouds were there only contracts between subjects. In fact, the object, specific to the Hominidae, stabilizes our relationships, it slows down the time of our revolutions. For an unstable band of baboons, social changes are flaring up every minute... The object, for us, makes history slow” (Serres 1995:87).

Tilsynekomsten av gjenkjennelige strukturer eller institusjoner fordrer altså ikke bare et nettverk av relasjoner mellom enheter, men også kvaliteter som stabilitet og gjenkjennelighet – men andre ord materialitet, ting. Gjennom vår omgang og utveksling med materiellet blir våre væremåter og handlingsmønstre normaliserte og forutsigelige. Dermed produseres sosiale strukturer, ”Fjerner vi tingene, eroderer strukturene” (Sørensen 2004: 10).

La oss ta nasjonen som eksempel. I kontrast til tidligere essensialiserende oppfatninger er det i dag nærmest blitt ortodoksi å hevde at den ikke er annet enn et ”forestilt felleskap” (Andersson 1983), en sosial konstruksjon basert på en ide om noe beslektet eller felles som knytter sammen en stor gruppe ellers ikke-relaterte individer. Selv om nasjonen utvilsomt er en *konstruksjon*, spørres det imidlertid om ikke både byggeplassen og materialene er noe mindre porøse og luftige enn antatt. Verken nasjonen eller nasjonal staten kunne ha vært forestilt (eller konstruert) uten slitet til utallige frivillige aktører, som trykkpresser, aviser, telefoner, jernbanelinjer, dampskipsselskaper, geografiske oppmålinger, trigonometriske punkter, nasjonalmuseer, frimerker, skolebøker, grensegjerder og tollstasjoner. Uten deres hjelp og assistanse ville disse forestillingene, ideene og institusjonene vært, for å sitere Serres, ”luftige som skyer”.

Tingenes betydning i nasjonens tjeneste er langt viktigere enn å fungere som *tegn på* eller *for* nasjonen (flagg, folkedrakter, museer, monumenter). Ting gjør mer. De arbeider, oversetter, transporterer og systematiserer. Selv om nasjonen opprinnelig bare var en forestilling, en tanke, ville det forestilte felleskap – med andre ord distribusjonen og transporten av denne tanke (og forbundne følelser og ideer) – vært umulig uten ting. Både forestillingen om en nasjon og (i langt større grad) den påfølgende

stabiliseringene av den som en struktur og institusjon (nasjonalstaten) ville ganske enkelt vært "uforestillbar" uten slike oversettelser, transporter og delegeringer. Dette kollektivets eksistens og stabilisering forutsatte innsatsen til et stort antall menneskelige og ikke-menneskelige interaktører som arbeider sammen på en koordinert og normalisert måte. Å studere "sosiale relasjoner", samfunn eller kulturer, er å undersøke hva som skjer innenfor slike heterogene nettverk, ikke et kunstig blikk på idealiserte relasjoner mellom mennesker-uten-ting.

For å oppsummere, for Latour og hans allierte består virkeligheten ikke av to distinkte verdener atskilt av en dyp kløft, men av heterogene nettverk (heterogene fordi de er mangfoldige). Virkeligheten finnes altså ikke i de skilte essensene, men i de ureine blandningene, i hybridene – dvs. Sammen-setninger og forbindelser av alle tenkelige materialer. I motsetning til de tradisjonelle vitenskapene, som vil plukke blandningene i fra hverandre, og tilbakeføre dem til sin antatt rette posisjon som enten kultur eller natur, vil nettverksteoretikerne forsøke å forstå hvordan hybridene settes sammen og stabiliseres. ANT (og post-ANT) skiller seg fra konstruktivistisk og essensialistisk tenkning gjennom å verken gi samfunnet eller naturen noen *a priori* forrang.

Latours prosjekt handler blant annet om å gi tilbake tingene stemmerett, innlemme dem i demokratiet og rehabilitere deres ontologiske "verdighet". Som Bygstad og Rolland (2004: 70-71) påpeker, kan nettverksteoriene karakteriseres ved at de forsøker å utvikle et begrepsapparat og en fortolkning som bygger på en *analytisk symmetri* mellom mennesker og ting. Det at tingene vektlegges i langt større grad enn tidligere betyr imidlertid ikke at vi ender opp med et anti-humanistisk perspektiv. Det må heller sees som et måte å gi oss tilbake både et mer komplett samfunn, og et mer helhetlig menneske, noe som ikke er mulig om vi ikke gir mennesket tilbake "den andre halvpart av det selv – tingenes halvdel (Latour 1996:181).

Tilbake til tingene – men bare som kilde?

Jeg avslører neppe noen stor hemmelighet ved å si at lansering av en "symmetrisk arkeologi" var

grunnet i en gryende misnøye med den post-prosessuelle arkeologiens sterke vektlegging av det symbolske, det kognitive og subjektive (Olsen 2003, 2004) (selv om det på mange vis var en forståelig reaksjon mot en like asymmetrisk betoning av funksjon og nytte i den prosessuelle arkeologien). Det ville imidlertid være feil å si at symmetrisk arkeologi representerer noe alvorlig brudd med den post-prosessuelle arkeologien, den må heller sees som en videreutvikling av aspekter ved den og som nyttiggjør seg av viktige innsikter som ble ervervet gjennom den økte fokus på materialitet fra 1990-tallet av (som Barret 1994, Thomas 1996, Tilley 1999, Bradley 2000, Gansum 2004, se også diskusjoner i Thomas 2004, Olsen 2006). En symmetrisk arkeologi tar imidlertid også til seg betydningen av den intime kunnskapen om tingene og materialene som finnes i så vel i den "tradisjonelle" kulturhistoriske arkeologien som i den eksperimentelle arkeologien. En nærhet, kunnskap (og omsorg) som tidvis har blitt stigmatisert og latterliggjort (på samme vis som feltarbeidet har blitt det), blant teoretisk orienterte arkeologer som ser tingene og kunnskapen om dem som bare nok en kilde til disiplinær forlegenhet og som man derfor gjør klokest i å holde på ironisk distanse.

Når en symmetrisk arkeologi likevel forfektes som *noe annet* enn disse arkeologiene skyldes det blant annet identifiseringen av et grunnleggende ontologisk problem som synes å hefte ved dem. Uavhengig av -isme (kulturarkeologien inkludert), synes de fleste arkeologer å være samstemte i å betrakte tingen, det materielle, ikke *som del* av samfunn, men primært som en *kilde*, en kilde til kunnskap *om* samfunn. Dens fremste rolle er å *representere* en sosial, kulturell eller økonomisk verden, som antas både å være viktigere enn – og å befinne seg hinsides av – det materielle. Arkeologenes forhold eller befatning med materiell kultur har derfor primært vært grunnet i epistemologiske eller metodologiske bekymringer: hvordan kan vi nå mennesket, individet, tanken, strukturen og samfunnet, *bak* tingen. Men, som vi kan lære av leksjonen over, ting er noe mer enn inskripsjoner, tekst og spor: de inngår som helt nødvendige element i de heterogene nettverk som utgjør samfunn. Uten ting, materiellet, ville samfunnet være en flyktig greie.

Å tenke ting som kilde på samme vis som vi tenker tekster som kilder, vil lett kunne føre galt av sted. Mens tekster er skrevet *for å representere* (selv om de selvsagt kan innta andre roller), *er* tingene i verden på en helt annen og fundamental måte (selv om de selvsagt også kan representere og opptre som tegn). Tingene arbeider, virker, de setter opp handlingsprogram for oss, styrer våre bevegelser, gir oss rutiner og strukturer. De hjelper oss å huske, gjør fortiden varig og akkumulerende, og protesterer heftig mot enhver påstand om tid som progressiv serie av passerende øyeblikk. Denne revurderingen av tingenes ontologiske status, som fundamentalt involvert i den verden vi søker å avdekke og forstå, gjør også at vi må revurdere både hvordan vi kommer til kunnskap og hva denne kunnskapen skal dreie seg om. Det innebærer også en oppgradering av tingene fra sin nåværende status som tertiær kilde (menneskers tale og skrift har selvsagt forrang) til aktører med egenverdi, "agency", og trolig med flere og mer interessante historier å berette enn de som hittil er blitt lagt dem i munnen.

En symmetrisk arkeologi

Ingen kan gjøre arkeologien rangen stridig som tingenes disiplin (Olsen 2003, 2004). Arkeologene burde derfor være de fremste til å forsvare tingene, til å gi tingene anledning til å tale. Hensikten med et slik forsvar av tingene er ikke å erstatte subjekter med objekter for således å skape et nytt despoti (selv om det av og til kan være fristende å forfekte en slik "strategisk essensialisme"), men å forkynne den for oss trivielle kunnskap at kultur også er ting, at sosiale systemer og aktører også er materielle, og at kunnskap og ferdighet er noe mer enn bare ideer. Forsvaret av tingene og en symmetrisk arkeologi er derfor motivert ut fra ønsket å gi et mer nyansert, mer komplett og komplekst bilde av samfunn og kultur som *også* materielt konstituert, men først og fremst som et *fungerende hybrid kollektiv* tuftet på samarbeidet mellom mennesker og ikke-mennesker.

Hvor langt vi enn går tilbake i tiden har mennesker utvidet sine sosiale relasjoner til ikke-menneskelige aktører og nytt godt av deres egenskaper. Om det er mulig å identifisere *ett* trekk som kan sies å karakterisere den historiske utviklingen hele veien fra Olduwai Gorge til Post-Moderna, så må det være at flere og flere oppgaver har blitt delegert til

ikke-menneskelige aktører, flere og flere handlinger formidlet av ting. Bare gjennom å mobilisere ting mer og mer kunne menneskene komme til å erfare historiske "episoder" som neolittisering, urbanisering, statsdannelser, industrialisering og post-industrialisering. De trekk vi assosierer med historisk endring, med utvikling og framskritt, har alle blitt muliggjort ved at menneskene viklet seg selv inn i stadig flere og mer intime relasjoner med ikke-mennesker. Steinens, bronsens og jernets egenskaper ble blandet og byttet med menneskenes kvaliteter, med kroppslige ferdigheter og intellekt, og på tross av påstanden om at alle redskap likevel er laget av mennesker, så kunne dette bare skje gjennom samarbeid og utveksling med andre ting (råstoff og redskap). Derfor blir konklusjonen til den symmetriske arkeologen svært forskjellig fra den til Marx (og Childe): man *did not* make himself.

En symmetrisk arkeologi er ikke en arkeologi til forsvar for humanistiske og sosialt konstruktivistiske perspektiv (like lite som den kan plasseres på den andre siden av frontlinjen). På tross av påstander om å "overkomme dualiteter", gi avkall på den kartesianske arven, reflekterer mye av dagens sosiale og kognitive arkeologi sein-virkninger av nettopp denne arven der materien ble sett på som passiv og kraftløs, mens den menneskelige tanke var aktiv og kreativ (Olsen 2004). En symmetrisk arkeologi opponerer reelt mot foretellingen om en splittet verden. Det den foreslår er ganske enkelt et mer egalitært regime konstituert på det premiss at verden er bebodd av både mennesker og ikke-mennesker. Disse beboerne er beslektet, de deler materiell substans og har alle rettigheter som medlemmer av en felles verden. Ting, dyr og mennesker er selvsagt forskjellige, men dette er en forskjellighet som ikke må kategoriseres i henhold til det herskende regimet av motsetninger og negativiteter: det er en ikke-dualistisk eller *relativ* forskjell som fremmer samarbeid, delegering og utveksling.

Til slutt...

Det finnes selvsagt andre inntak til en symmetrisk arkeologi enn det som er presentert her. Det finnes også viktige filosofiske og teoretiske inspirasjonskilder som er utelatte. Den siste pliktskyldige opplysningen kan for øvrig fortjene noen avsluttende

Pauli ord. For på tross av de ulike teoriene og filosofienes uomtvistelige viktighet og inspirasjon, er det viktig å minne om at vi arkeologer bør være de fremste eksperter på ting. I hvert fall bør vi ikke være redd for å være eklektiske, filosofisk utilbørlige, for ikke å ha tatt hensyn til alt sagt og skrevet (på alle originalspråk), og følgelig unngår

den fundamentalistiske fellen å sverge uforbeholdent troskap til det ene eller andre teoretiske regimet. Sagt på en annen måte, at vi i vår arkeologiske forskning lar omsorgen for tingene og de hybride relasjonenes behov gå foran hensynet til teoriene renhet. Filosofene har uansett sjeldent vist seg å stå på tingenes side.

Link

Symmetrisk arkæologi:
<http://traumwerk.stanford.edu:34455/symmetry/Home>

Litteratur

Anderson, B. 1983: *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*, Verso, London.

Barret, J. 1994: *Fragments from Antiquity*. Blackwell, Oxford.

Bloor, D. 1976: *Knowledge and Social Imagery*. University of Chicago Press, Chicago,

Bygstad, B. og K. Rolland 2004: ANT og Informations Systems: En epistemologisk foreliskelse. *Sosiologi i dag* 34 (2): 69-86.

Bradley, R. 2000: *The Archaeology of Natural Places*. Routledge, London.

Callon, M. 1986: Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieux Bay.

I.J. Law (red.), *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* Routledge, London.

Gansum, T. 2004: The archaeology of earth. *Current Swedish Archaeology* 12: 1-15.

Hicks, D. 2005: 'Places for Thinking' from Annapolis to Bristol: Situations and Symmetries in "World Historical Archaeologies". *World Archaeology* 37 (3): 373-391.

Latour, B. 1987: *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press, London/Cambridge, Massachusetts.

Latour, B. 1996: *Vi har aldri vært moderne. Essays i symmetrisk antropologi*. Spartacus, Oslo.

Latour, B. 1998: *Pandora's hope. Essays on the reality of science studies*. Harvard University Press, London/Cambridge, Massachusetts.

Latour, B 2003: Is re-modernization occurring? *Theory, Culture and Society* 20 (2):35-48.

Lee, N. og P. Stenner 1999: Who pays? Can we pay them back? In Law, J and Hassard, J. 1999 (eds.). *Actor network theory and after*. Blackwell, Oxford.

Olsen, B. 2003: Material Culture after Text: Remembering Things. *Norwegian Archaeological Review* 36 (2), s. 87-104.

Olsen B. 2004: Momenter til et forsvar av tingene. *Nordisk museologi* 2004(2): 27-39.

Olsen, B. 2006: Scenes from a troubled engagement: post-structuralism and material culture studies. C. Tilley, W. Keane, S. Kuechler, M. Rowlands, and P. Spyer (red.) *Handbook of Material Culture*. Sage Press, London.

Serres, M. 1995: *Genesis*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Sørensen, K. H. 2004: Tingenes samfunn. Kunnskap og materialitet som sosiologiske korrektiver. *Sosiologi i dag* 34 (2), s. 5-26.

Thomas, J. 1996: *Time, Culture and Identity. An Interpretive Archaeology*. Routledge, London.

Thomas, J. 2004: *Archaeology and Modernity*. Routledge, London.

Tilley, C. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Oxford, Blackwell.

Witmore, C. 2004: On multiple fields. Between the material world and media: two cases from the Peloponnesus, Greece. *Archaeological Dialogues* 11 (2), s. 133-164.